

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दुग्धजन्य उत्पादनांची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झेप

रमेश दत्तात्रय गंगथडे

इतिहास विभाग, कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय हडोळती, ता. अहमदपूर, जि. लातूर ४१३५१४ महाराष्ट्र राज्य, भारत

E-mail: rameshdg1971@gmail.com

Received: 22 February, 2023 | Accepted: 18 March, 2023 | Published: 21 March, 2023

प्रस्तावना

कोल्हापूर जिल्ह्यातल्या दुग्धजन्य उत्पादनाने देशाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुद्धा आपली गुणवत्तेद्वारे छाप निर्माण केली आहे. गोकुळ दूध संघाने श्रीलंके सारख्या देशाला मोठ्या प्रमाणात दूध भुकटी पाठवून पहिल्यांदाच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाऊल टाकले होते. तर वारणा दूध संघाने सुद्धा आपले सुगंधी दूध ट्रेट्रापॅक मधून आखाती राष्ट्रांमध्ये पाठवून लौकिक प्राप्त केला आहे. कोल्हापूर जिल्हा दूध उत्पादनात अग्रेसर आहे. कोल्हापूर जिल्हा दूध संघ (गोकुळ), वारणा दूध संघ, यळगुड दूध संघ, स्वाभीमानी दूध संघ, शाहू दूध संघ असे अनेक सहकारी व खाजगी दूध संघ संकलन करतात. अमुल हा ब्रँड देशात अग्रेसर मानला जातो. परंतु जिल्ह्यातील दूध संघांची सहाय्यकारी दुग्ध उत्पादने राज्य, देश आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणात विकली जातात. गोकुळ, वारणा व यळगुड यांच्या सहाय्यकारी दुग्ध उत्पादनांचा या संशोधन पेपरमध्ये अभ्यास करण्यात आला आहे.

महत्वाचे शब्द: कोल्हापूर; गोकुळ; वारणा; यळगुड दूध संघ; स्वाभीमानी दूध संघ; शाहू दूध संघ; दूध भुकटी; देशी लोणी; कुकींग बटर; टेबल बटर; तूप; श्रीखंड; पनीर; दही; लस्सी; ताक; आम्रखंड; आईस्क्रीम; बासुंदी

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. दूध पुरवठा करणाऱ्या सर्वसामान्य दूध उत्पादकांच्या जीवनात सहकारी दूध संघामुळे झालेल्या आर्थिक बदलांची माहिती घेणे.
२. दूध संघांच्या विविध सहाय्यकारी दुग्धजन्य उत्पादनाचे बाजारपेठेतील स्थान अभ्यासाने.

संशोधनाची गृहीतके

१. गोकुळ, वारणा व यळगुड संघाचे बाजारपेठेतील स्थान अजोड आहे.
२. तिन्ही दूध संघांनी सामाजिक व आर्थिक दृष्टीकोनातून विकास साधला आहे.

देश आणि राज्यातील दुग्ध उत्पादन

महाराष्ट्रा बरोबरच राजस्थान, हरियाणा, पंजाब, उत्तरप्रदेश या राज्यांना खास करून अतिरीक्त दूध आणि दूध दर या प्रश्नांना सामोरे जावे लागत आहे. १९१९ मध्ये देशात पशुगणना सुरू झाली. तेव्हा पासून दर पाच वर्षांनी सदरची पशुगणना केली जाते. २०१२ मध्ये १९ वी गणना झाली. त्यानुसार देशात दूध देणाऱ्या एकुण गाय व म्हैशी ११.८५ कोटी आहेत. २००७ च्या पशुगणनेच्या तुलनेत ६.७५ टक्के जादा वाढल्या आहेत. कधी काळी भारत दूध उत्पादनात खुप मागे होता. परंतु सध्या भारताचा दूध उत्पादनात जगात प्रथम क्रमांक लागतो. यानंतर अनुक्रमे ब्राझील, चीन, फ्रान्स, जर्मनी, न्यूझीलंड या देशांचा क्रमांक लागतो. पूर्वी म्हैशीचे व देशी गायीचे दूध उत्पादक उत्पादीत करायचा. परंतु या दूध व्यवसायाचे गणित जसे बदलत गेले तसे यावर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्याही वाढली. अनेक कुटुंबांचा दूध व्यवसाय हाच प्रमुख आधार बनला. पूर्वीचे जोडधंद्याचे स्वरूप बदलले. १९६६-६७ मध्ये विदेशी जनावरांच्या जाती पासून संकरीत करणाऱ्या महत्वाकांक्षी प्रकल्प कार्यक्रम केंद्र शासनाने हाती घेतला. यातून विदेशी गायींच्या दूधा पासून दूध भुकटी तयार करण्यात आली. दूध भुकटी बनवण्यासाठी साधारण प्रतिकिलो १९० ते २३० रूपयांच्या आसपास खर्च आला. परंतु गेल्या काही महीन्यांपूर्वी अंतरराष्ट्रीय बाजार पेठेत दूध भुकटीचे दर कोसळले व ते १३० ते १४० रूपयांवर येऊन ठेपल्याने देशात दूध व्यवसायास मोठ्या संक्रमण अवस्थेतून जावे लागले.

महाराष्ट्रात शासनाचा १९५८ मध्ये स्वतंत्र दुग्ध व्यवसाय विभाग सुरू झाला. १९६० मध्ये प्रतिदिनी सरासरी एक लाख लिटर असणारे दूध संकलन २०१६-१७ मध्ये सरासरी १९१५ लाख लिटर्स दूध संकलन झाले आहे. यातूनच या व्यवसायाची वाढ आणि यावर असणारे अवलंबीत्व लक्षात येते. सध्या राज्यात ३०७१४ सहकारी दूध संस्था, ७७ तालुका सहकारी दूध संघ तर २९ जिल्हा दूध सहकारी संघ नोंदणीकृत आहेत. यामध्ये सर्वात जास्त खाजगी दूध संघ ही मोठ्या प्रमाणात उभे राहिले आहेत. महाराष्ट्रात ४० टक्के सहकारी तर ६० टक्के दूध खाजगी दूध संघ संकलीत करतात. राज्यात २७६ दूध प्रकल्प आहेत. महाराष्ट्राचे दूध उत्पादन सरासरी २ कोटी ८० लाख लिटर प्रतिदिनी आहे. तर जगात सुमारे ९९८ मिलीयन टन दूध उत्पादीत होते. पैकी १९ टक्के दूध भारतात उत्पादीत होते.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादन

कोल्हापूर जिल्ह्यात कोल्हापूर जिल्हा दूध संघ (गोकुळ), वारणा दूध संघ, यळगुड दूध संघ स्वाभीमानी दूध संघ, शाहू दूध संघ, त्याच बरोबर खाजगी दूध संघ मोठ्या प्रमाणात दूध संकलन करतात. एकटया गोकुळचेच प्रतिदिनी सुमारे १२ ते १३ लाख लिटर, वारणाचे सुमारे ४ लाख लिटर संकलन होते. गोकुळ दूध संघ देशातील सर्वात मोठा सहकारी दूध संघ आहे. नुकताच ५६ व्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेत संघास मल्टिस्टेट करण्याचा ठराव झाला आहे. जिल्ह्यात सुमारे २० ते २५ लाख लिटर दूध उत्पादित होते. कोल्हापूर जिल्ह्याचे दूध इतर राज्यातील दुधाच्या तुलनेत सकस असल्याने एकटया गोकुळचेच सुमारे सात लाख लिटर दूध मुंबईत विक्री होते. कोल्हापूर जिल्ह्यात असणारा मुबलक ओला चारा, बारमाही पाणी यामुळेच जिल्ह्यातील सुमारे ९० ते ९५ टक्के कुटुंबे या व्यवसायाशी जोडली गेली आहेत.

दुग्ध उत्पादने

जिल्ह्यातील दूध संघ दूध भुकटी, देशी लोणी, कुकींग बटर, टेबल बटर, तूप, श्रीखंड, पनीर, दही, लस्सी, ताक, आम्रखंड, आईस्क्रीम, बासुंदी इत्यादी उत्पादने तयार केली जातात. जेवढे आवश्यक तेवढेच दूध विक्रीसाठी पाठवून

अतिरिक्त दुधाचे हे पदार्थ बनवले जातात. खरे तर काही-काही दूध संघ या सहाय्यकारी दुग्ध उत्पादनांच्या उत्पादनासाठीच दूध खरेदी करत असतात. कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध संघांची सहाय्यकारी उत्पादने बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणात चालतात. किंबहुना तेवढी त्यांनी गुणवत्ता संपादन केली असल्याने बाजारपेठेत या उत्पादनांना मोठी मागणी आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध व्यवसाय

कोल्हापूर जिल्ह्यात दूध व्यवसाय शेतीला पुरक व जोडधंदा म्हणून राहिला नसून तो आता मुख्य व्यवसाय बनला आहे. शेती एवढेच महत्त्व या व्यवसायाला प्राप्त झाले आहे. गोकुळ, वारणा, यळगुड, स्वाभीमानी, शाहू, समाधान असे सहकारी व खाजगी दूध संघांचे सुमारे ३० ते २५ लाख लिटर दूध संकलन होते. याशिवाय गवळी पध्दतीने संकलन होणारे दूध, घरगुती विक्री होणारे दूध असे मिळून दूध साधारण ३० लाख लिटर्सच्या घरात दूध उत्पादीत होत असते. कोल्हापूर जिल्ह्यातील वातावरण दूध उत्पादनास अत्यंत पोषक असे आहे. मोठ्या प्रमाणात कोल्हापूर जिल्ह्यात दूध उत्पादन होत असल्याने सहाजिकच जिल्हा दुग्ध संपन्न असाच आहे.

दुग्ध उत्पादनांची गुणवत्ता

कोल्हापूर जिल्हा दूध संघाने (गोकुळ) सर्वच पदार्थात आपली गुणवत्ता जोपासली आहे. संघाचे 'लोणी' सर्वांच्या पसंतीस उतरले असून संरक्षण दलाच्या गोवा येथील विभागास लोण्याचा पुरवठा केला जातो. शिवाय कोल्हापूर येथील मिलिटरी बेसलाही लोणी पुरविले जाते. एवढेच नव्हे तर कोल्हापूर पोलीस दलातील कर्मचाऱ्यांसाठी पोलीस सबसिडीअरी कॅन्टीनमधून तर डी मार्ट, रिलायन्स बझार चैनद्वारे आणि विविध दुग्धजन्य शॉपीमधून लोण्याबरोबरच इतरही दुग्धजन्य पदार्थ उपलब्ध करून देण्यात येतात. देशात सहकारी तत्वावरचा गोकुळ सर्वात मोठा दूध संघ आहे. राज्यात सर्वाधिक संकलन याच संघांचे होते. अर्थात गोकुळने या जोडीला गुणवत्ताही जोपासली आहे.

गोकुळची २०१६-१७ मधील दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (मे.टन)

अ.नं.	दुग्धजन्य पदार्थ	मुख्यालय	मुंबई वाशी शाखा	एकूण
१	दूध भुकटी	४६५३	७९	४७७२
२	देशी लोणी (देशी बटर)	१०७९	-	१०७९
३	कुर्किंग बटर	१३	१०	२३
४	तूप (ग्राहक प्यार्किंग)	२८२	९१	२७३
५	श्रीखंड	१६४	७	१७१
६	पनीर	८२	८	९०
७	दही	१२७	८	१३५
८	लस्सी	३३	१	३४
९	टेबल बटर	१५७	५१	२०८
१०	ताक	४६५	६५	५३०
११	क्रीम	३	-	३

वारणा दूध संघानेही आपला दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीमधील त्याचबरोबर गुणवत्तेमधील दबदबा कायम राखताना आपल्या 'वारणा' ब्रँडची मोहिनी सर्वांनाच घातली आहे. गोकुळप्रमाणेच यांचेही सर्वच उपपदार्थ गुणवत्तेत कमी नाहीत. परंतु या सर्वात 'वारणा लस्सी' सर्वाधिक पसंतीस उतरली आहे. वारणा दूध संघ संरक्षण दलास मोठ्या प्रमाणात दूध विक्री करतो. वारणा लस्सी प्रमाणेच अन्य दुग्धजन्य पदार्थांसाठीही पसंतीस उतरले आहेत.

वारणा दूध संघ तयार करत असलेली दुग्धजन्य उत्पादने पुढीलप्रमाणे- १) म्हैस दूध २) गाय दूध ३) तूप ४) श्रीखंड ५) दूध पावडर ६) लोणी ७) ड्रिलींग चॉकलेट ८) लस्सी ९) टेबल बटर १०) चीज ११) दही १२) ताक १३) पनीर १४) मसाला ताक १५) क्रिम स्थिक क्रिम १६) आईस्क्रिम १७) पॅकिंग टेडा १८) वारणा ज्यूस १९) बोर्नव्हिटा २०) कोला पावडर पॅकिंग गोकुळ, वारणा प्रमाणेच यळगुड दूध संघाची सर्व दुग्धजन्य उत्पादने गुणवत्तेत सरस आहेत. खरेतर यळगुडपेक्षा जिल्ह्यात अनेक दूध संघ जास्त दूध संकलन करतात. परंतु गुणवत्तेमुळे यळगुड आघाडीवर राहिली आहे. विशेषतः यळगुडची बेकरीची उत्पादने, स्वीट ग्राहकांच्या अधिक पसंतीस उतरली आहेत. पानपट्टीपासून मोठमोठ्या शॉपिंग मॉलपर्यंत सहकारच्या (यळगुड) उत्पादनांना मोठी मागणी आहे. सन २०१६-१७ मध्ये श्री हनुमान सहकारी दूध व्यावसायिक व कृषिपूरक सेवा संस्थेने एकूण मालाची विक्री रूपये ३२,२९,३१,४६४.१६ एवढी झाली आहे. त्यामध्ये बेकरी पदार्थांची विक्री रूपये ११,९६,०६,०१५, दूध व दुग्धपदार्थांची विक्री रूपये १२, १८, २८, ४५०, प्रपंच वस्तु भांडार वस्तूची विक्री ५४,६०,११५, विभागीय कार्यालयातून वस्तूची विक्री रूपये ३,२०,१३,२९९ आणि निपाणी शाखेतून वस्तूची विक्री रूपये ४,४०,२३,५९० एवढी झालेली आहे.

वरील तिन्ही दूध संघांची दुग्धजन्य उत्पादने केवळ जिल्ह्यातच नव्हे तर राज्यात आणि राज्याबाहेर प्रसिध्द आहेत. यळगुड दूध संघ महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या राज्यांच्या सिमेवरच उभा असल्याने या संघाची उत्पादने महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि गोवा या राज्यात अधिक खपतात. एकमात्र निश्चित, या संघांनी केवळ विक्री आणि नफा एवढेच व्यावसायिक गणित लक्षात ठेवून कारभार वाढवला नसून सर्वात महत्वाचे म्हणजे गुणवत्ता या संघांनी प्रथमस्थानी ठेवल्यानेच या संघांचा लौकीक झाला आहे. म्हणूनच राज्याबरोबरच इतर राज्यातही या संघांची दुग्धजन्य उत्पादने ग्राहकांच्या पसंतीस उतरली आहेत.

निष्कर्ष

दूध संघांच्या माध्यमातून हजारो कुटूंबे या दूध व्यवसायासाठी जोडली गेली आहेत. तर दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती मधून हजारोंना कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध संघांनी रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. दूध संघांना दूध उत्पादकास दराच्या माध्यमातून अधिकचे चार पैसे जादा देणे या सहाय्यकारी दुग्धजन्य पदार्थांमुळे शक्य झाले आहे. सामाजिक परिवर्तन हा जिल्ह्यातील दूध संघांचा पाया आहे. या सामाजिक परिवर्तनाला या दुग्धजन्य उत्पादनांनी मोठा हातभार लावला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात वर्षाला किमान ३ ते ४ हजार कोटी रूपयांची उलाढाल या दूध व्यवसायाची आहे. यात या दुग्धजन्य पदार्थांचा मोठा वाटा आहे. व्यवसायवाढीबरोबर दर्जा, गुणवत्तेच्या कसोट्या वाढल्यानेच जिल्ह्यातील दूध संघांच्या दुध उत्पादनांचा ब्रँड ग्राहकांच्या पसंतीस आहे. शिवाय यामुळे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रोजगाराचा प्रश्नही मोठ्या प्रमाणात मार्गी लागला आहे.

संदर्भ सूची

१. कोरे तात्यासाहेब, मी : एक कार्यकर्ता, १९९०.
२. नरके अरूण, गोकुळ गाथा.
३. धवलक्रांतीचा दिपस्तंभ- गोकुळ दूध संघाने प्रकाशित केलेली पुस्तिका.
४. गोकुळ, वारणा, यळगुड दूध संघांचे वार्षिक अहवाल.
५. श्री हनुमान सहकारी दूध व्यावसायिक व कृषीपूरक सेवा संस्था मर्या; यळगूड, ५० वा वार्षिक
६. अहवाल, २०१६-१७.
७. श्री. वाडेकर चंद्रकांत जोती, जिल्हा सहकारी परिषद स्मरणीका, ९ मार्च २००३, पृ.क्रं. ८३-८४
८. कार्यकारी संचालक, कोल्हापूर जिल्हा दूध उत्पादक संघ, वारणा दूध संघ व यळगूड दूध संघ यांची माहिती.